

Изазови истраживања историје Косова и Метохије у 20. веку

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Библиотека „Зборници радова”
Бр. 32

За издавача
Др Владан Јовановић

Редакција
Др Божица Славковић Мирић (главни и одговорни уредник)
Др Милутин Живковић (главни и одговорни уредник)
Др Душан Бојковић (главни и одговорни уредник)
Др Зоран Јањетовић
Др Дмитар Тасић
Др Владан Виријевић
Др Миомир Гаталовић
Др Огњен Томић (секретар)

Рецензенти
Академик Љубодраг Димић
Др Коста Николић
Др Александар Стојановић

Лектура и коректура
Др Биљана Ћирић

Техничко уређење и дизајн корица
Др Небојша Стамболија

ISBN 978-86-7005-210-9

ИЗАЗОВИ ИСТРАЖИВАЊА ИСТОРИЈЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У 20. ВЕКУ

Тематски зборник

Београд, 2026.

САДРЖАЈ

Реч уредништва.....	7
---------------------	---

I ИСТОРИОГРАФИЈА

Божница СЛАВКОВИЋ МИРИЋ

Призрен, главни погранични град југословенске и албанске државе у међуратном периоду.....	15
--	----

Душан БОЈКОВИЋ

Обликовање свести о посебности простора Косова и Метохије у револуционарној перспективи Комунистичке партије Југославије 1919–1941	33
--	----

Милушин ЖИВКОВИЋ

Косовски Албанци и Вафен СС (1941–1945). Идеје, планови, пракса	53
--	----

Душан ПОПОВИЋ

Одметници у Штавичком срезу од 1944. до 1951. године	79
---	----

Немања ДИМИТРИЈЕВИЋ

Албанолошки институт Аутономне Косовско-метохијске Области у Приштини (1953–1955)	103
--	-----

Јелена ТОДОРОВИЋ ЛАЗИЋ, Александра КОЛАКОВИЋ

Албански поглед на кризу на Косову 1981. године.....	119
--	-----

Слободан СЕЛИНИЋ

Градски комитет Савеза комуниста Београда и криза на Косову и Метохији у време Осме седнице Централног Комитета Савеза комуниста Србије 1987	139
--	-----

II ИДЕНТИТЕТИ И КУЛТУРА СЕЋАЊА

Сава БУРЂЕВИЋ

Изазови истраживања историје Турака на Косову и Метохији после Другог светског рата: идентитет, миграција и асимилација.....165

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ

Култура сећања и питање злочина на Косову и Метохији у Другом светском рату 183

Јован АЛЕКСИЋ

Одједи 'Књиге о Косову' у југословенској интелектуалној јавности.....213

Урош МИКЕТИЋ

'Опрост крви' код косовских Албанаца 1990–1991. као сведочанство о етничкој хомогенизацији: студија случаја *Oral History Kosovo*.....245

Рајко МИНИЋ

'Санџачко питање' у светлу дешавања на Косову и Метохији крајем 20. века. Истраживачко-методолошки изазови 267

III МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Душан ФУНДИЋ

Извештаји аустроугарских конзула и истраживање историје Косовског вилајета током прве деценије 20. века 287

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Истраживање броја албанских усељеника током Другог светског рата и албанских жртава репресије на његовом крају.....303

Ијор ВУКАДИНОВИЋ

Између мемоара официра Удбе и накнадно отворених архива: масовна стрељања на Косову и Метохији након Другог светског рата 323

Пејар РИСТАНОВИЋ

Изазови истраживања косовске кризе 1981–1989.....341

Стефан РАДОЈКОВИЋ

Косово и Метохија од јуна 1999. године до данас: хегемона интерпретација и изазивачи 361

Подаци о ауторима 391

Јован Ј. АЛЕКСИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици

jovan.aleksic@pr.ac.rs

ORCID: 0000-0002-0454-3817

Одјеци *Књије о Косову* у југословенској интелектуалној јавности*

Апстракт: *Књија о Косову* академика Димитрија Богдановића, објављена 1985. године, изазвала је праву буру реакција у тадашњим интелектуалним круговима. Написана као синтеза, пратила је генезу српско–албанских односа у овој области од средњег века до савременог доба. Својим закључцима и порукама доводила је у питање доминантне ставове југословенске историографије социјалистичке епохе према пореклу косовског проблема, који је у том тренутку био више него актуелан. С тим у вези, на страницама *Књижевних новина*, *Политике*, *НИН*–а и других штампаних медија развила се полемика о наведеној проблематици, у којој су своје учешће узели Али Хадри, Венцеслав Глишић, Фуад Мухић и др. Споменути интелектуалци изразито су негативно писали о Богдановићевом делу, покушавајући да га друштвено–политички дисквалификују, приказујући га као својеврсни националистички памфлет. Богдановић је на наведене критике покушавао одговорити снагом својих аргумената, углавном путем интервјуа и чланака у *Књижевним новинама*, *Сјуденју*, *Младини*, *Пољедима*, *Књижевној речи*. Након низа полемичких текстова ниједна од „страна“ у овом интелектуалном сукобу није одступила од својих ставова. Одјеци поводом *Књије о Косову* били су индикатор дубоке косовске, али и опште југословенске кризе која се све више распламсавала.

Кључне речи: Књига, Косово, Димитрије Богдановић, Југославија, криза, историја историографије

Демонстрације на простору Социјалистичке аутономне покрајине (САП) Косово пролећа 1981. године, попут вулкана су у поље фокуса југословенске јавности избациле сложени косовски проблем, који је прикриве-

* Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-136/2025-03/200184).

но тињао „испод површине“.¹ Иако се испрва мислило да је реч о масовном студентском бунту са социјалним мотивима, убрзо је постало јасно да се ради о албанској националистичкој побуни, која је од стране југословенских власти окарактерисана као „контрареволуција“. Пароле попут „Косово република“, „Албанци смо, а не Југословени“, „Уједињење са Албанијом“, речито илуструју природу и карактер споменутих демонстрација. Оне су пред државним врхом, али и јавним мњењем, поставиле читав низ различитих питања, која су се тицала уставно-правних односа између Социјалистичке Републике (СР) Србије и њених покрајина (али и других чланица југословенске федерације), масовног исељавања Срба и Црногораца са простора (САП) Косова, илегалног деловања разних албанских сепаратистичких структура и организација.² Демонстрације су имале осетан утицај на политичко-безбедносну ситуацију и у деловима СР Македоније, централне Србије и СР Црне Горе у којима је живело албанско становништво.³

- 1 Више о развоју косовског проблема у ери југословенске социјалистичке државе видети у: Душан Бојковић, *Албанско њишање и стварање Социјалистичке Југославије 1945.* (Београд: Фондација „Александар Невски“; Принцип, 2022); Игор Вукадиновић, *Аутономија Косова и Мејхохије у Србији (1945–1969)*, (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2021); Миомир Гаталовић, *Косово и Мејхохија у државној ђолијици Југославије 1958–1965* (Београд: Институт за савремену историју; Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2016); Миомир Гаталовић, *Бурна времена: Косово и Мејхохија у државној ђолијици Југославије 1966–1969.* (Београд: Институт за савремену историју, 2018); Петар Ристановић, *Косовско њишање 1974–1989.* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика, 2020); Коста Николић, Срђан Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Мејхохији у 20. веку (1912–1990)*, (Београд: Институт за савремену историју, 2014); Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006: од Прводецембарској акци до Мајској референдума*, (Београд: Институт за савремену историју, 2023).
- 2 Више о томе видети у: *Шта се дођало на Косову* (Београд: Политика, 1981); Ристановић, *Косовско њишање 1974–1989*; Петар Ристановић, „Жртве демонстрација у САП Косово 1981. године“, *Косово и Мејхохија кроз чињенице, ђумачења и симболе: ђемајски зборник*. Књ. 2, *Историја и етнологија*, ур. Ивана Женарију Рајовић, Весна Зарковић (Приштина – Лепосавић 2023), 215–228; Miloš Mišović, *Ko je tražio republiku: Kosovo 1945–1985.* (Београд: Narodna knjiga 1987); Коста Николић, Срђан Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Мејхохији у 20. веку (1912–1990)* (Београд: Институт за савремену историју, 2014).
- 3 У Тетову, Кичеву, Гостивару, Дебру, Охриду, Скопљу и Куманову пружана је вербална подршка демонстрацијама на Косову кроз ширење летака и исписивање парола националистичке садржине. У неким школама ђаци албанске националности бојкотовали су наставу на македонском језику и одбијали да раде писмене задатаке. У једној пећини на брду Хисар изнад Тетова било је ухапшено пет чланова илегалне организације „Национална партија рада“. Они су месец дана касније осуђени пред судом у Скопљу на вишегодишње казне затвора. – „Вешто прилагођавање непријатеља“, *Полиџика*, 18. 6. 1981, 8; „Докторат за неподобност“, *Полиџика*, 18. 6. 1981, 8; „У Дебру против непријатеља“, *Полиџика*, 23. 6. 1981, 6; „Исти непријатељ, два метода“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 12. 7. 1981, 17. „На улицама Тетова пронађени леџи“, *Полиџика*, 10. 7. 1981, 6; „Ko muti vode Vardara“, *Duga*, 18. 7. 1981, 24–25. У Прешеву, Бујановцу и Медвеђи није било албанских демонстрација, али је идентификовано 80 учесника демонстрација на Косову са подручја ових општина. Већином су то били студенти и ђаци. У Медвеђи су у две основне школе распуштене партијске организације, јер нису одлучно прихватиле ставове Савеза комуниста о „контрареволуцији“ на Косову. И у

Упркос готово увреженом мишљењу, посебно утицајних аутора са енглеског говорног подручја,⁴ српски интелектуалци су се до прве половине осамдесетих година врло мало бавили косовским питањем и свим оним што је оно са собом носило.⁵ Истраживања историчара Петра Ристановића показала су да се о комплексном косовском проблему током 60-их и 70-их година 20. века врло мало говорило и писало, иако су и многи републички и савезни руководиоци, али и интелектуалци, били са њим упознати.⁶ После албанских демонстрација 1981. године, објављено је неколико дела која су говорила о пореклу и развоју албанског сепаратизма на Косову и српско-албанским односима у овој покрајини. Ту, пре свега, мислимо на књиге Спасоја Ђаковића,⁷ Мухамеда Кешетовића,⁸ Илије Вуковића⁹ и Радошина Рајовића.¹⁰ У том периоду на страницама *Недељних информативних новина* објављено је више запажених текстова о утицају уџбеника из Албаније на формирање историјске свести албанске омладине,¹¹ етногенези Албанаца и тези о њиховом наводном илирском пореклу,¹² ставу

овим општинама забележено је ширење материјала са албанским националистичким порукама. – „Одлучно против националиста“, *Полиџика*, 20. 6. 1981, 6; „Одлучно против непријатељских снага“, *Полиџика*, 23. 6. 1981, 6; „Није било заједничког одлучивања“, *Полиџика*, 24. 6. 1981, 6. У Улцињу је било појава солидарисања са албанским демонстрантима и ћутања током седница на којима се расправљало о дешавањима на Косову. Многи Албанци у Црној Гори упадљиво су носили одећу чије су боје комбиновали по бојама заставе Албаније (црне кошуље и црвене панталоне или обротно). Албанско становништво је масовно слушало „Радио Тирану“, понекад и на провокативан начин, појачавањем звука како би се програм што даље чуо. На дан годишњице смрти Јосипа Броза Тита у Улцињу су се чули пуцњи (део обичајне праксе којим се у мирнодопским условима изражавала радост, попут радости поводом рођења детета). До краја 1981. године због ремећења јавног реда и мира осуђено је десет лица казнама затвора у трајању од 20 до 45 дана. – „Изборна активност у знаку диференцијације“, *Полиџика*, 13. 5. 1981, 8; „Јединство гаранција свих успјеха“, *Побјега*, 23. 5. 1981, 4; „Титов пут за нас најбољи“, *Борба*, 10. 5. 1981, 3; „Samo za Envera i društvo“, *Duga*, 19. 12. 1981, 19.

- 4 Ту, пре свега, мислимо на позната дела Мише Гленија (Miša Gleni, *Pad Jugoslavije: treći balkanski rat* (Beograd: Samizdat B92, 2002)), Роберта Каплана (Robert D. Kaplan, *Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju* (Beograd: Dan Graf, 2004)), Тима Џуде (Tim Džuda, *Srbi: istorija, mit i razbijanje Jugoslavije* (Beograd: Dan Graf 2003)), Ерика Гордија (Erik Gordi, *Kultura i vlast u Srbiji. Nacionalizam i razaranje alternativa* (Beograd: Samizdat B92, 2001)), Нике Милера (Nick Miller, *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991* (Budapest: Central European University Press, 2008)) и др.
- 5 Петар Ристановић, *Илузија моћи: српски кришички интелектуалци и комунистички режим* (Београд: Принцип: Фондација Александар Невски, 2020), 175–180.
- 6 Ibidem, 175–180.
- 7 Спасоје Ђаковић, *Sukobi na Kosovu* (Beograd: Narodna knjiga, 1984).
- 8 Muhamed Kešetović, *Kontrarevolucija na Kosovu: pokušaj i sprečavanje: politički esej* (Beograd: Zadruga, 1984).
- 9 Ilija Vuković, *Autonomaštvo i separatizam na Kosovu* (Beograd: Nova knjiga, 1985).
- 10 Radošin Rajović, *Autonomija Kosova: istorijsko-pravna studija* (Beograd: Ekonomika, 1985).
- 11 Петар Игња, „Историја у обради“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 24. 5. 1981, 20–21.
- 12 Теодор Анђелић, „Илирско-албанска енигма“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 6. 6. 1982, 30–32.

истакнутих албанских историчара да Велике сеобе Срба 1690. године није било,¹³ делатности Комунистичке партије Југославије на Косову током Другог светског рата (са посебним освртом на Бујанску конференцију).¹⁴ О „косовским темама“ писали су и други значајни листови попут *Полиџике*, *Дује*, *Православља*, *Јединствa*, *Борбе*, *Вечерњих новости*, *Вјесника*, *Књижевних новина*, *Побједе*, *Дневника*, *Данаса*, *Књижевне речи*... Професорка Милица Грковић, еминентни филолог и палеограф, 1983. године објавила је унеколико измењен и допуњен рукопис своје докторске дисертације *Сѣаросрѣска имена словенској њорекла у Дечанским хрисовуљама*,¹⁵ којом је практично побијала тезе албанских историчара о аутохтоном присуству Албанаца на простору Косова и Метохије.¹⁶

Током исте године академик Димитрије Богдановић¹⁷ писао је своју *Књију о Косову*.¹⁸ Као нека врста полазне основе за креирање овог дела послужио му је властити чланак о историји албанско–јужнословенских односа, објављен у београдском листу *Савременик* децембра 1982.

13 Слободанка Аст, „О такозваној великој сеоби Срба“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 18. 12. 1983, 17.

14 „Злоупотреба једног ратног документа (саговорник НИН-а: Павле Јовићевић)“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 11. 12. 1983, 11–14; Звонко Симић, „Вратите се Туцовићу“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 3. 2. 1985, 16–18. „Историја“ без критеријума“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 14. 4. 1985, 25–26.

15 Наведена докторска дисертација одбрањена је 1979. године, да би четири године касније била приређена и публикована као књига под насловом *Имена у Дечанским хрисовуљама* (Милица Грковић, *Имена у дечанским хрисовуљама*, (Нови Сад: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета, 1983)).

16 Ристановић, *Илузија моћи: српски кријички интелектуалци и комунистички режим*, 177.

17 Димитрије Богдановић (1930–1986) био је реномирани историчар књижевности, историчар, правник, теолог и археограф. После основне школе и гимназије, завршио је шесторазредну богословију и Богословски факултет Српске православне цркве у Београду (1956). Затим је студирао на Правном факултету Универзитета у Београду, где је дипломирао 1961. године. Ту је уписао постдипломске студије на групи за правну историју и успешно их завршио. Докторирао је 1965. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду (тема „Јован Лествичник у византијској и средњовековној српској књижевности“). У времену између завршетка студија на Правном факултету и одбране докторске дисертације радио је као суплент у богословији „Свети Сава“ а затим као правник у предузећима „Југолек“ и „Југоелектро“. Као библиотекар–текстолог радио је у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије у Београду. Био је начелник њеног Археографског одељења између 1968. и 1974. године. На Филозофски факултет Универзитета у Београду прешао је 1974. где је одмах стекао звање ванредног професора за предмет „Старословенски језик са ћирилском палеографијом“. Редовни професор на факултету постао је 1980, дописни члан САНУ 1978. а редовни 1985. године. Његово научно интересовање обухватало је стару српску књижевност, српско рукописно наслеђе, црквену историју, историју и теорију књижевности, византијску културу, рецепцију византијске књижевности, лексикографију, лексикологију, текстологију, право, патрологију. Бавио се приређивањем, критичким издавањем и преводњем старих споменика. Објавио је око две стотине чланака, књига и превода. – <https://www.sanu.ac.rs/clan/bogdanovic-dimitrije/> датум приступа 27. 7. 2025. <https://www.bogoslovijasvetogsave.edu.rs/blog/akademik-dimitrije-bogdanovic/68/> датум приступа 27. 7. 2025. https://nb.rs/wp-content/uploads/2021/09/AP-38_Digitalni-primerak.pdf датум приступа 27. 7. 2025.

18 „Књига о Косову или књига о нама“, *Mladost*, 13–26. 1. 1986, 34–35.

године.¹⁹ Према Богдановићевим речима, основни мотив за састављање наведеног чланка, а касније и књиге, лежао је у уверењу да се у тадашњој јавности, али и политици, није оперисало ни довољним ни објективним познавањем историје овог питања; штавише, „запањила га је [...] мера релативизовања ових односа у којој се изгубила свест да је српски народ на Косову и Метохији свој на своме, те да је његова савремена ситуација резултат једнога дугог двестагодишњег насиља над њим: прогона, истеривања, физичког и културног уништавања“ и „заборављање свих оних околности и чињеница које су одређивале однос српског народа према Косову, које су од битног значаја колико за идентитет толико и за саму егзистенцију српског народа, не само на Косову него уопште на Балкану“.²⁰

Да Богдановићева жеља за писањем *Књије о Косову* није била искључиво везана за научно-истраживачке разлоге, већ и за мотиве тадашњих друштвено-политичких околности говоре и његове речи у интервјуу који је дао за ревију *Младосћ* крајем јануара 1986. године: „Сударили смо се, 1981. године, не први пут, са једним агресивним национализмом, који би хтео да затре корене српског народа и угрози државни интегритет Југославије, са великоалбанским аспирацијама које методично граде аргументацију за светске форуме: индоктринира се наше и светско јавно мњење, а ми се понашамо као да је реч о теми за клупска ћаскања и семинаре, или за дијалог добронамерних, равноправних, напредних. Мотив је моје књиге то поразно сазнање да све више пред самим собом и пред светом остајемо ‘без текста’, обезоружани и немоћни. Подмећу нам се разне, илирске и друге тезе о етногенези; проглашавамо се Турцима; тврди се безочно да Срба на Косову никада није било више но данас; да ни геноцида нема, нити га је било у прошлости; још дрскије се, насупрот историји, истура тужба за тобожњи геноцид над Албанцима у старој Југославији (па и данас!) и за то окривљује српски народ; насиља широм Косова и јужне Србије оправдавају се и тумаче ‘дугом’ којим су се Срби тобож задужили код Шиптара двадесетогодишњим угњетавањем између два рата – а ми сву ту лаж примамо као истину или без одговора, прихватамо разговор о непостојећим кривицама, губимо историјску свест, пристајемо на то. Уопште није реч о академским дискусијама него о рату који се против Југославије већ увећало и одавно води. Крајње је време да се освестимо и оспособимо за одбрану.“²¹ Наведени цитат можда најбоље описује суштину Богдановићевог става о односу југословенске академске заједнице и тадашњих југословенских власти према косовском питању.

19 Dimitrije Bogdanović, „Kosovo u svetlu istorije albansko–južnoslovenskih odnosa“, *Savremenik*, 12. 12. 1982, 523–537.

20 „Knjiga o Kosovu ili knjiga o nama“, *Mladost*, 13–26. 1. 1986, 34–35.

21 Ibidem, 34–35.

Писање *Књиџе о Косову* Димитрије Богдановић завршио је 1984. године. Важно је поменути да је први издавач ове књиџе требало да буде Издавачка радна организација (ИРО) „Светозар Марковић“. Међутим, након става Радивоја Цветићанина, извршног секретара Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије, да је Богдановић у часопису *Савременик* писао како су односи Срба и Албанаца на Косову били „душмански“ и да је наступао „са неприхватљивих или крајње проблематичних позиција“,²² ИРО „Светозар Марковић“ одустала је од штампања Богдановићевог дела.²³ Оставши без свог планираног издавача, Богдановић је крајем децембра исте године послао рукопис књиџе Одељењу језика и књижевности Српске академије наука и уметности (САНУ). Новембра 1985. године, књиџа је одштампана и објављена као посебно издање САНУ, под уредништвом академика Антонија Исаковића. Креирана као интердисциплинарна научна синтеза, пратила је историјски ток српско-албанских односа на Косову од Средњег века до савременог доба. По ред увода, поговора, скраћеница и резимеа на енглеском језику, књиџа се састојала из неколико јасно омеђених хронолошко-тематских целина: *Средњи век*, *Турско доба*, *Ослобођење Косова*, *Косово и албанска народност у новој Југославији*. У оквиру сваког од споменутих поглавља налазили су се одељци у којима је Богдановић посебно обрађивао одређене проблеме карактеристичне за наведене периоде:

Средњи век

- I Етничке прилике на Балкану пре досељавања Срба;
- II Досељавање Срба на Балкан;
- III Српска држава и Албанци;
- IV Етничка ситуација Косова у XIII и XIV веку;
- V Косово у култури средњовековне Србије;
- VI Срби и Албанци у доба турске инвазије;
- VII Косовска битка у историји и свести српског народа.

Турско доба

- I Пустошења српских земаља и прве сеобе у XV и XVI веку;
- II Организација и улога обновљене Пећке патријаршије;
- III Ратови, устанци и сеобе Срба у XVII и XVIII веку;
- IV Ширење Албанаца по југословенским земљама у XVII и XVIII веку;
 - 1. Католичка црква као сведок и учесник;
 - 2. Исламизација и албанизација;
 - 3. Време и простор албанске колонизације;
 - 4. Начин албанске колонизације и исељавања Срба;
 - 5. Узроци албанских миграција;
- V Ослободилачки покрети Срба у XIX веку;

22 „1. Књиџа о Косову. Аутор: проф. др. Димитрије Богдановић“, *Полиџика*, 16. 2. 1984, 16.
 23 Р. Саратлић, „Угрожени многи циљеви“, *Полиџика*, 17. 2. 1984, 10.

1. Српски устанци и положај Срба на Косову до првог ослободилачког рата 1876.

2. Ослободилачки ратови Србије и Црне Горе 1876/77. и 1877/78.

VI После Берлинског конгреса;

1. Призренска лига 1878–1881.

2. Анархија и геноцид у Старој Србији 1878–1912.

3. Албански покрети 1908–1912.

Ослобођење Косова

I Балкански рат 1912–1913;

II Први светски рат 1914–1918;

III Албанци у Краљевини Југославији;

1. Правни положај албанске националне мањине;

2. Аграрна реформа и колонизација;

3. Албански тероризам и иредентизам;

4. Проблем исељавања Албанаца из Југославије.

Косово и албанска народност у новој Југославији

I Други светски рат 1941–1945. и Албанци у Југославији;

1. Анексија и Друга призренска лига;

2. Положај српског и македонског народа у анектираним областима;

3. Народноослободилачка борба на Косову и Метохији;

II Комунистичка партија Југославије и албанско питање;

1. Ставови српске социјалдемократије 1912–1914.

2. Политика КПЈ и Коминтерне према националном питању;

3. КПЈ и Косово за време НОБ-а 1941–1945.

4. Југословенско–албански односи и питање Косова у светлу политике КПЈ према КПА 1939–1948.

5. Постанак и развој косовске аутономије;

III Великоалбански национализам у новим условима.²⁴

Као што се из горенаведеног да видети, Богдановић је у својој књизи покушао објаснити природу комплексних релација између Срба и Албанаца, народа који су у својој историји имали и периоде сарадње и периоде конфликта. Пошто је тадашњи историјски тренутак наметнуо косовско питање као главни „камен спотицања“ у српско-албанским односима, Богдановић је настојао да пронађе његове узроке, који су засигурно били историјски условљени. Није прихватао идеолошки обликовани наратив о „паритету“, односно о равномерно распоређеној „историјској кривици“ за косовски проблем, већ је, према сопственим речима, тежио да „открије, формулише и разјасни асиметричност националних односа у одређеном историјском времену“.²⁵ Једном речју, настојао је да пише без „улепшавања“ прошлости.

²⁴ Димитрије Богдановић, *Књија о Косову* (Београд: САНУ, 1985).

²⁵ Димитрије Богдановић, *Књија о Косову; Разговори о Косову* (Београд: Књижевне новине, 1990), 369.

Таква тежња га је, међутим, неминовно морала довести до преиспитивања одређених аксиома југословенске марксистичке историографије према дугој генези косовског питања. У том контексту, Богдановић је на страницама своје књиге извршио критички осврт на ставове Српске социјалдемократске партије и њеног лидера Димитрија Туцовића према косовском проблему, сматрајући да је њихов наратив о „великосрпском хегемонизму“ и „завојевачкој политици српске буржоазије“ био одраз становишта аустријских марксиста према српском националном питању. Такво Богдановићево мишљење је у том тренутку представљало својеврсну „јерес“, с обзиром на чињеницу да је књига Димитрија Туцовића *Србија и Арбанија*²⁶ у југословенској научној јавности најчешће описивана као непогрешива анализа и оцена српске политике према Албанцима, прави пример непристрасног политичког мишљења о српско-албанским односима почетком 20. века.

Друга „јеретичка мисао“ Димитрија Богдановића тицала се становишта Комунистичке партије Југославије (КПЈ) према косовском питању. Према Богдановићевом мишљењу, читава политика КПЈ према овом проблему градила се „на догми о угњетавању Албанаца од стране великосрпских хегемониста, и пре, и за време рата, а у значајној мери и после“.²⁷ Богдановић је сматрао да је српски народ тиме био „оптерећен једном неумесном и неоснованом хипотеком“, на основу које је читава политика КПЈ према Албанцима грађена на идеји сатисфакције коју би Срби наводно били дужни да пруже тој националној мањини. У контексту тога спомињао је и утицај Коминтерне, који је у међуратном периоду доследно био антисрпски. Указивао је на противречне елементе у настанку и развоју косовске аутономије, који су, по његовом мишљењу, потенцијално имали сецесионистички карактер и последично доводили у питање сам смисао аутономије као уставоправног облика у коме би се остваривала национална равноправност.²⁸

У *Књизи о Косову* јасно се истицао став аутора да се ради о изворној српској и, шире гледано, југословенској земљи, и да око тога, за њега, нема спора. Зато је остао изричит у мишљењу да косовско питање није албанско, већ српско питање; и то не класично територијално, већ судбинско, егзистенцијално питање: „За Албанце, то је само етапа њихове експанзије и освајања централног балканског простора; за Србе, то је питање биолошког и националног опстанка не само на тој њиховој територији него и шире, питање слободе и равноправности, националног идентитета и самоопредељења.“²⁹

26 Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија: један прилог критички завојевачке политике српске буржоазије* (Београд: Социјалистичка књижара, 1914).

27 Богдановић, *Књига о Косову; Разговори о Косову*, 344.

28 Ibidem, 370.

29 Ibidem, 347.

Цитиране речи можда најбоље осликавају кључне поруке Књије о Косову. Имајући у виду осетљивост историјског тренутка у којем су изречене, није необично што је ово дело изазвало снажан одјек у југословенској интелектуалној јавности. Историчар Радош Љушић написао је приказ ове књиге и објавио га у *Књижевној речи* под насловом „Сукоби и сеобе“. Оценио је да је дело Димитрија Богдановића синтетички приказ изложених проблема, „досад јединствен, свеобухватан, концизан, коректан и читљив“.³⁰ Истакао је да је Богдановић, као „виспрен интелектуалац, добар зналац прошлости свог и суседних народа“, могао „на релативно малом простору решити и отворити бројне проблеме, неспоразуме, заблуде и фикције“, да „књига може бити оспоравана, нарочито код оних питања која историографски нису уопште или не на задовољавајући начин истражена“, али да ће она, „због бројних предности“, „служити као приручних о Косову“.³¹ На крају је поручио да би *Књија о Косову* требало да буде подстрек за једно ново дело у коме би се приказале „све нити у српско-албанским односима које су зближавале оба народа, од њихових првих додира до данашњих дана“.³²

Међутим, пре Љушића, поводом *Књије о Косову* огласило се неколико других интелектуалаца који су имали сасвим другачија становишта о њеној природи и карактеру. Међу првима је реаговао историчар Али Хадри, професор Универзитета у Приштини, члан Академије наука и уметности Косова, текстом у *Књижевним новинама* под насловом „Искривљена слика историје“. Наведени текст био је својеврсни одговор на ставове Димитрија Богдановића, који су саопштени у интервјуу *Књижевним новинама* 1. јануара 1985. године. Споменути ставови били су идентични онима које је Богдановић заступао у *Књизи о Косову*.³³ На самом почетку споменутог чланка, Хадри је истакао да је Димитрије Богдановић на „драстичан начин кривотворио историју балканских народа, посебно историју албанског народа и историју односа албанског и српског народа“.³⁴ Посебно се осврнуо на Богдановићев однос према етногенези Албанаца, односно на његово неприхватање тезе о илирском пореклу Албанаца. Њега је чудило такав став, с обзиром на то да је „у науци данас преовладало гледиште да Албанци потичу од Илира“, на-

30 Радош Љушић, „Сукоби и сеобе: поводом књиге Димитрија Богдановића, КЊИГА О КОСОВУ, САНУ, Београд 1985“, *Књижевна реч*, 10. 2. 1986, 25.

31 Ibidem, 25.

32 Ibidem, 25.

33 „У прошлости увек има тајни“ (разговор са Димитријем Богдановићем водио Радован Поповић), *Књижевне новине*, 1. 1. 1985, 10–11. Ваља напоменути да у том тренутку још увек није била публикована *Књија о Косову*, па је овај интервју истовремено био нека врста њене најаве.

34 Али Хадри, „Искривљена слика историје“, *Књижевне новине*, 15. 5. 1985, 4; Коста Николић, *Прошлости без историје: ђодемике у југословенској историографији 1961–1991: главни шокови* (Београд: ИСИ (Институт за савремену историју), 2003), 179.

водећи да је такво гледиште поткрепљено подацима из домена археологије, лексике, фонетике, етнологије, етномузикологије. С тим у вези, позвао се на југословенску литературу, посебно на *Историју српског народа* (1981), ћирилично издање *Енциклопедије Југославије* (1983) и књигу *Албанци*, објављену у Љубљани 1984. године. Сматрао је да је Богдановић од „буржоаске српске историографије посудио мишљење“ да су Албанци заједно са Власима и Сасима, а од XV века и Турцима, чинили незнатну мањину на Косову, Метохији и суседним областима, што је тешко доказиво, јер „у средњем веку није било пописа становништва по народносној припадности“.³⁵

Хадри је оценио да „Богдановић драстично искривљује историјску слику тврдећи да се албански народ у XIX и почетком XX века [...] непријатељски односио према српском и другим балканским народима, делајући чак насилнички и великоалбански на њихов рачун, па и геноцидом на Косову“, поручујући да „ове тешке оптужбе на адресу албанског народа, које Богдановић тако лако и једноставно изговара, немају никаквог ослонаца на тадашњу историјску стварност“ („њему је важно да нешто каже, а није му важно да то докаже, односно он је самом себи доказ“).³⁶ Насупрот Богдановићу, Хадри је, у складу са тадашњим „мејн-стрим наративом“, истицао становишта „најнапреднијих снага српског народа, посебно српских социјалиста, нпр. Димитрија Туцовића“, које су „гледајући класно пролетерски на српско-албанске односе у XIX и почетком XX века“, историјску одговорност за негативне појаве у тим односима приписивале „владајућим класама и њиховим солдатескама“.³⁷ Хадри је био мишљења да је Богдановић својим ставовима исказао „крајњу одбојност према албанском народу [...], његовој родољубивој и слободарској традицији“, да није марио за „класни карактер“ историјске свести Албанаца, нити за то што су се за време „Другог светског рата, под Руководством КПЈ и КПА, победоносно завршиле југословенска и албанска социјалистичка револуција“, те да такав „погрешан приступ не само да је ненаучан и да противречи директно класно марксистичком поимању историјске свести већ нема ничег заједничког нити са најелементарнијим хуманизмом“.³⁸

На крају, Хадри је сматрао да би било „научно исправно, друштвено корисно и људски добро да Богдановић увиди и схвати да много греши што исказује тако лоше мишљење о историјском идентитету албанског народа, што тако злонамерно приказује Албанце као страни етнички елемент у свом огњишту, што тако накарадно интерпретира односе између албанског и српског народа, што тако дрско оптужује албански

35 Ibidem, 4; Ibidem, 179–180.

36 Ibidem, 4.

37 Ibidem, 4.

38 Ibidem, 4.

народ за насилништво, што тако бескрупулозно напада слободарску историјску свест, албанског народа, што тако себично пропагира да је питање Косова искључиво српско питање“; једном речју, „што тако драстично и вандалистички искривљава и обезвређује историју тумачећи је у духу великосрпске буржоаске историографије“.³⁹

На изречене ставове Алија Хадрија, Димитрије Богдановић одговорио је 20. маја 1985. године, путем чланка „Фикцијама се ништа не решава“ (објављен у *Књижевним новинама* 11 дана касније). На самом почетку, Богдановић је навео да је Хадријев текст по много чему карактеристичан, „јер открива мисаону радионицу једнога безобзирног, агресивног национализма“, да он не представља само обичан *ad hominem* напад у којем се не бирају речи, већ да је то „својеврсни врхунац једне синхронизоване кампање коју извесни албански интелектуалци у последње време воде против српског народа, његовог присуства на Косову и његове свести о том присуству као чињеници нашег времена, а не само прошлости“, спомињући, поред Хадрија, и текстове Шукрија Рахи-мија, Зекерије Цане, Реџепа Ђосје и Есада Мекулија.⁴⁰

Богдановић је сматрао да прави повод „за тако бруталан напад Алија Хадрија, човека чија је ангажованост у великоалбанској политици на Косову целој југословенској јавности добро позната после 1981“, није његов интервју *Књижевним новинама* (1. јануара 1985. године), већ „сазнање да се српска наука после извесног периода ћутње усудила да са новом енергијом и памећу, организовано предузме истраживања југословенско-албанских односа“, а да „Хадри и не крије да му је то права мета, јер говори о наводној кампањи против албанске националне историје“.⁴¹ На трагу цитиране мисли, Богдановић је у истом пасусу написао да „постоји очигледан страх од једне активне, од многих забрана ослобођене историографије, бојазан да ће коначно и неопозиво бити обелодањен геноцид над српским народом, да ће бити разголићена једна перфидна политика, да ће и реперкусије те обновљене и учвршћене историјске свести српског и других југословенских народа осујетити планове и спречити остваривање сна о великоалбанском ‘Илирику’“.⁴²

Богдановић је Хадрију замерао „фразе о научности“, „етикетирање“, „неприкривене потказивачке инсинуације“, при чему се „маше већ досадним, но зато нимало безазленим паролама“ о „великосрпској буржоаској историографији“ и „марксистичком методу“.⁴³ С тим у вези, Богдановић се у свом тексту запитао шта је то уопште – „буржоаска

39 Ibidem, 4.

40 Димитрије Богдановић, „Фикцијама се ништа не решава“, *Књижевне новине*, 1. 6. 1985, 4; Николић, *Прошлост без историје: ђолемике у југословенској историографији 1961–1991: главни ђокови*, 180.

41 Ibidem, 4; Ibidem, 181.

42 Ibidem, 4.

43 Ibidem, 4.

историографија“. Покушавајући да пружи одговор на ово питање, истакао је да је „сасвим неумесно овако осорно делити лекције читавој једној науци и лепити етикете научницима, призивајући духове стаљинизма“. Богдановићев став био је јасан: „Ако бити ‘великосрпски буржоаски историчар’ за Али Хадрија и његове другове значи бити следбеник једног Илариона Руварца, Стојана Новаковића, Станоја Станојевића, Јована Цвијића, Владимира Ћоровића, Павла Поповића, Николе Радојчића и многих других, онда ћу и ја с поносом и радошћу рећи да се сматра учеником те велике српске и европске историографске школе“.⁴⁴

Богдановић је у свом одговору Хадрију посебан акценат ставио на „негирање геноцида“ који се, према Богдановићевом мишљењу, одвијао над Србима у Старој Србији у другој половини 19. и почетком 20. века, али и у актуелном историјском тренутку, наводећи у прилог својој тврдњи „званичну докуметацију, извештаје и елаборате највиших државних комисија о беспримерном насиљу над Србима у САП Косово и јужноморавским општинама“. Истакао је да у том смислу постоји „стални притисак да се заборави оно што се заборавити не може, да се мири оно са чиме нема мирења, да се лаж призна за истину, а очигледна истина да се прогласи непостојећом“.⁴⁵ Сакривати се иза идеолошких флоскула, „порицати насиље над српским народом, оно од јуче и прекјуче као и ово данашње, не може се правдати никаквом политиком, никаквим тобожњим сузбијањем „реваншизма“, никаквом лажном „правдом“, говорио је Богдановић.⁴⁶

Децидирано је одбацивао Хадријеву оптужбу за „крајњу одбојност према албанском народу“, подвукавши да је у свом интервјуу Радовану Поповићу „сто пут одмерио, па онда исказао реч“. Ипак, као следбеник критичке историографије, „чак ни у име симпатија за албански народ“, Богдановић није „смео да не види историјске чињенице и да не каже то што види“: „Ако је чињеница, а јесте, да је албанска историјска свест за последњих сто година, нарочито од Призренске лиге, била усмеравања као ‘искључива, милитантна свест’ против других балканских народа (...); ако је опште познату ствар да је српски народ у име те свести изложен насиљу и прогону како би се отерао са своје земље; ако се не види пријатељство и мир тамо где је непријатељство и рат – само се констатије једна несумњива, неоспорна конфликтна ситуација“.⁴⁷ Богдановић је нагласио да наведени став износи „без моралне осуде било чијега колективног понашања, без мржње, без осветништва, ради тога да бисмо суочени са једним стварним конфликтом, без улепшавања, реалистич-

44 Ibidem, 4; Ibidem, 181.

45 Ibidem, 4.

46 Ibidem, 4.

47 Ibidem, 4.

ки потражили путеве како из тога да изађемо“, сматрајући да није добро ако се уместо непријатних истина намеће лаж“.48

На крају свог одговора Хадрију, Богдановић се упитао „куда то воде албанску науку, културу, албански народ у целини, овакви људи“, и „да ли су они свесни да таквом једносмерном, изопаченом индоктринацијом заводе свој народ на опасне путеве сукобљавања са југословенским и другим балканским народима“.49 Њихово „инсистирање на праисторијским правима; на демографској ситуацији створеној перманентним насиљем на етнички чистим територијама“, Богдановић је оценио као „нацизам“, против којег се ваља „борити, и борити се док не узме маха, изборити се речима и делом, моралном чврстином и солидарношћу друштва коме су слобода и људско достојанство највећа светиња“.50

Полемика на релацији Али Хадри – Димитрије Богдановић временски се поклопила са догађајима око „случаја Ђорђе Мартиновић“,51 који

48 Ibidem, 4.

49 Ibidem, 4.

50 Ibidem, 4.

51 Првог маја 1985. године, око 15.30 часова, Ђорђе Мартиновић, Србин из села Јаруга код Горњег Ливоча (околина Гњилана), отишао је до своје њиве да засеје пасуљ. Док је обављао свој посао, напала су га два лица (према Мартиновићевом сведочанству, албанске националности), везала га, омамила, иживљавала се над њим и набила му коцем сломљену флашу кроз анални отвор. Флаша је ушла у утробу, данцетом нагоре, а на дрво била натакнута кроз грлић. Зауставила се тик под десним подребарним луком и, поломљена, остала унутар тела. Пробудивши се из несвести, Мартиновић је чудом успео да дође до болнице у Гњилану око 17.30 часова, одакле је хитно пребачен у Приштину на операцију. Операција је трајала четири и по сата. Београдска *Полиџика* је о овом језивом догађају писала тек три дана касније. Мартиновићева породица је новинарима *Полиџике* тада саопштила да су неки људи раније неколико пута долазили да купе њиву на којој је мучен и тешко повређен Ђорђе Мартиновић, али да они нису хтели да је продају. – „Злочин на њиви“, *Полиџика*, 4. 5. 1985. Ђорђе Мартиновић је касније још неколико пута оперисан и остао доживотни тешки инвалид. Истрагу о овом случају пратиле су бројне контроверзе, закулисне радње и контрадикторности. У рад истражних органа били су умешани припадници безбедносних служби, највиши руководиоци САП Косово, а потом и читаве југословенске социјалистичке државе. Њихов рад сводио се на заташкавање догађаја, умиривање јавности и чување личних и партијских интереса. Прво се тврдило да је Мартиновић повреде нанео сам себи, услед његових „хомосексуалних склоности“. Лекарска комисија са Института за судску медицину у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу закључила је да се самоповређивање у „случају Мартиновић“ може искључити као могућност. Скупштина СФР Југославије о „случају Мартиновић“ расправљала је осам пута, без резултата. У Скупштини СР Србије расправа је шест пута одлагана. Секретар за правосуђе и државну управу СР Србије Драгољуб Ђосић саопштио је да надлежност у случају имају само органи правосуђа и тужилаштва САП Косово (да је Скупштина Србије ту практично немоћна). Челници САП Косово, доминантно Албанци, држали су се тезе о Мартиновићевом самоповређивању, одбијајући стручна мишљења вештака која су говорила супротно. О свему томе су на различите начине извештавали тадашњи медији, неретко у сензационалистичком маниру, „доливајући уље на ватру“. Читав случај се, према писању *НИН*-а половином

је снажно узбуркао југословенску, посебно српску јавност. Он је представљао неку врсту „иницијалне каписле“ за додатно ангажовање српских интелектуалаца око косовског питања, положаја српског народа на Косову, односу владајућих структура СР Србије и СФР Југославије према том, очигледно више него горућем проблему. Тим поводом Добрица Ћосић слао је писма председнику Председништва СР Србије Душану Чкребићу и савезном секретару за народну одбрану, адмиралу Бранку Мамули, тражећи да се утврди пуна истина о целом „случају Мартиновић“; академик Миодраг (Мића) Поповић насликао је уметничко дело *1. мај 1985*, представљајући Мартиновића као неку врсту савременог српског Исуса Христа којег распињу Албанци, док у позадини све то мирно посматра полицајац (алузија на прећутно саучесништво државних власти); продуцент Милорад Бајић снимио је два документарна филма о „случају Мартиновић“ – *Страх од истине* и *Ойшужујемо*; песник Стеван Раичковић мучеништву Ђорђа Мартиновића посветио је песме *Крвава бразда* и *Каија Шумадије*; књижевник Бранислав (Брана) Црнчевић је изјавио да је насиље над Мартиновићем било „Јасеновац за једног човека“. Једном речју, Ђорђе Мартиновић постао је симбол страдања Срба на Косову половином осамдесетих година 20. века. Димитрије Богдановић је, као члан Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања,⁵² заједно са Добрицом Ћосићем, октобра 1985. године написао

јуна 1985. године, „отргао од своје моралне и људске суштине, од кључног питања – шта се стварно догодило – и постао предмет манипулација у које су унети сасвим други мотиви. И они најосетљивији – национална осећања па и страсти.“ – „Случај случаја Мартиновић“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 16. 6. 1985. У таквој друштвеној атмосфери, највећи број Срба био је убеђен да су насилни чин над Мартиновићем извршили Албанци, мотивисани националном мржњом и нетрпељивошћу. Насупрот томе, највећи број Албанаца био је уверен да је „случај Мартиновић“ осмишљен као нека врста тадашње српске „false flag“ операције која има за циљ ограничење власти САП Косово и њен повратак под контролу СР Србије. Више о „случају Ђорђе Мартиновић“ видети у: Петар Ристановић, „Случај Мартиновић: утицај и употреба“, *Косово и Меџохија у контексту балканских народа и држава: шемајски зборник од водеће националне значаја: (Национални научни скупи са међународним учешћем, Лејосавић 30. новембар 2015)*. књ. 2, *Историја*, ур. Срђан Словић (Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 2016), [283]–303; Svetislav Spasojević, *Slučaj Martinović* (Ljubljana: Partizanska knjiga, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost Beograd, 1986); Ристановић, *Косовско ишћење 1974–1989*.

- 52 Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања основан је 10. новембра 1984. године од стране „културних, научних и јавних радника, спремних да јавно бране слободу мишљења и изражавања“, који су „веровали да слобода мисли, као темељно људско право, представља један од битних услова свих других слобода и права, израз људског достојанства, које се испољава и сагласношћу између мисли и јавне речи, између јавне речи и људског дела.“ И поред тога што је идејно замишљен као југословенска организација која би јединствено деловала на територији целе државе, у састав Одбора ушли су само српски интелектуалци (хрватски и словеначки одбили су позив да уђу у удружење). Оснивачи Одбора били су Димитрије Богдановић, Матија Бећковић, Иван Јанковић, Неца Јованов, Михаило Марковић, Андрија Гамс, Ни-

проглас и упутио га Скупштини СФРЈ и Скупштини СР Србије, супротстављајући се политичко-медиским нападима на „Петицију 2016 Срба“⁵³ са подручја САП Косово. У тексту апела, који су потписали сви чланови Одбора, наглашено је да „случај Ђорђа Мартиновића постаје случај целог српског народа на Косову“, да „сличног злочина тешко да има, али да се читав правни поредак једне земље упрегне да тај злочин сакрије, таквог случаја сигурно нема“.⁵⁴

Истог месеца, половином октобра 1985. године, Димитрије Богдановић је за *Књижевне новине* написао чланак под насловом „Изазов критичкој историографији“, реагујући на наступ историчара Скендера Ризаја на Међународном научном скупу Српске академије наука и уметности (10–15. септембра 1985.) у Београду и Дечанима, поводом шестопедесете годишњице манастира Високи Дечани. На почетку свог текста, Богдановић је истакао да су „тврдње Скендера Ризаја биле толико радикалне у порицању и претурању резултата историјске науке о Балкану, српском народу и Албанцима, да би се историја света, а не само Балкана, морала поново писати у читавом распону од праисторије до наших дана, када би се макар један ваљани аргумент нашао њима у прилог“.⁵⁵ Уместо да учесницима конференције саопшти податке османских извора од 15. до 18. века о становништву Дечана и околине, како је стајало у наслову његовог реферата, Ризај је, према Богдановићевим речима, говорио о етногенези Албанаца („директни“ и „чисти потомци Илира“), али и о „етногенези Срба“, тврдећи да су Срби „турског порекла“ из области северно од Кавказа досељени на

кола Милошевић, Борислав Михајловић, Драгослав Михаиловић, Танасије Младеновић, Гојко Николић, Предраг Палавестра, Мића Поповић, Радован Самарџић, Драгослав Срејовић, Младен Србиновић, Љубомир Тадић, Добрица Ђосић и Коста Чавошки. – *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи* (приредио Коста Чавошки) (Београд: Службени гласник 2009), 27.

- 53 Реч је о петицији која је октобра 1985. године предата Скупштини СФР Југославије и СР Србије. У њој је описано „неподношљиво стање српског народа на Косову“, уз апел да се „радикалним мерама обезбеде сва уставна права“, заустави насиље над косовским Србима („непознатог историји мирнодопских услова“) и спречи њихов изгон („из колевке своје отаџбине“). Текст петиције написали су књижевник Рајко Ђурђевић и његова супруга, новинарка Даница Радевић, уз помоћ књижевника Добрице Ђосића, професора Богословског факултета у Београду, јеромонаха Атанасија (Јевтића) и једног од лидера Српског покрета отпора, Косте Булатовића. Недуго затим, петицији су се прикључиле хиљаде људи, а била је подржана и од 213 јавних личности. Више о томе видети у: „Захтеви 2016 становника Косова“, *Књижевне новине*, 15. 12. 1985, 3. Коста Николић, „Нико не сме да вас бије“: *Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. април 1987: историја и миш* (Београд: Институт за савремену историју, 2006), 54–57; Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, 440–445.

- 54 *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, 69–72.

- 55 Димитрије Богдановић, „Изазов критичкој историографији“, *Књижевне новине*, 15. 10. 1985, 6; Николић, *Прошлост без историје: ђодемике у југословенској историографији 1961–1991: главни шокови*, 183.

Балкан и тек успут славизирани.⁵⁶ То није била прва, слободно се може рећи, потпуно неутемељена и ненаучна тврдња историчара Ризаја. Када је, наиме, говорио о помињању Срба у историјским изворима, тврдио је се да то заправо и нису Срби – јер су „Србима називани православци свих народа Балкана“; да су Срби били „привилеговани у Отоманској империји“, која је била „ново Византијско царство“; да су Срби „својим православљем насилно угрозили идентитет албанског народа у средњем веку, па чак и у турско доба“.⁵⁷ Настављајући у сличном тону, Ризај је, према Богдановићевим речима, православље доследно називао „шизмом“, а Србе и Грке „шизматичима“, истичући да се католичка „Албанска црква“ „грчевито борила да се Албанци не шиизматизују“.⁵⁸ Ипак, Ризај је сматрао да је албански идентитет тек у исламу пронашао прави израз због „морала изворног монотеизма“. Насупрот томе, Богдановић каже да историјски извори не познају процес „шизматизације Албанаца“, али да знају „за напоре римске пропаганде да православне Србе у временима најцрњег отоманског терора и геноцида преведе у католичку веру“. Он мисли да Ризај зна да „шизматизовања“ албанских католика није било, али да му је таква „измишљотина потребна да би ‘објаснио’ велику распрострањеност српских православних имена на целом подручју Косова и Метохије, у турским не мање него у средњовековним српским документима“.⁵⁹

Богдановић је сматрао да је у контексту интерпретације средњовековних извора произвољност Скендера Ризаја достигла гротескне, „мада заправо нимало шаљиве размере“; јер су се и таква српска, словенска имена као што су Доброслав, Дабижив, Мирослав и слична проглашавала за имена „посрбљених Албанаца“, за албанска имена, и то без икаквих доказа („као када би се мени, Србину Димитрију, сину Србина Доброслава Богдановића, рекло да нисам што јесам него да сам посрбљени Албанац“).⁶⁰ „И када се чуло како Ризај ‘препознаје’ таква ‘албанска’ имена у Новом Пазару и Сјеници, у Крушевцу па чак до Видина и бугарске земље, онда се пред нашим очима усред Високих Дечана, на скупу критичких историчара, почела јасно оцртавати мапа Велике Албаније, не више као фантазија једнога распаљеног шовинизма, него као изазов здравој памети, историјској свести и изнад свега – самој критичкој историографији“, закључио је Богдановић.⁶¹

На крају свог текста, Богдановић је поручио да је споменути изазов упућен не само српској, па чак не само ни европској, него у суштини ал-

56 Ibidem, 6; Ibidem, 183–184.

57 Ibidem, 6; Ibidem, 183–184.

58 Ibidem, 6.

59 Ibidem, 6.

60 Ibidem, 6.

61 Ibidem, 6; Ibidem, 184.

банској критичкој историографији („ако таква још постоји“), желећи да сазна „има ли сама албанска наука воље и снаге и довољно критичности да се обрачуна са фантастичним теоријама, које су храна безграничним националистичким гладима“.⁶²

Крајем новембра 1985. године коначно је објављена *Књија о Косову*, о којој се, као што смо видели, говорило месецима пре тога. Имајући у виду актуелност косовске проблематике, није необично што је књига наишла на велико интересовање. Целокупан тираж распродат је за непуних недељу дана.⁶³ За разлику од шире читалачке публике, реакције југословенске интелектуалне јавности према Богдановићевој синтези биле су углавном негативне. Познати публициста Перо Симић је већ 7. децембра у *Вечерњим новостима* објавио чланак под насловом „Равноправност није милостиња“, у којем је, између осталог, написао да је Богдановић у својој књизи „оптужио КПЈ и СКЈ за разбијање Југославије“.⁶⁴ Имајући у виду тадашње друштвено-политичке околности, ово су биле не само вербално осуђујуће већ и потенцијално опасне речи на рачун Богдановића. Симић је и сутрадан наставио са сличним порукама, истицавши да је Богдановић „на оптуженичку клупу извео Српску социјалдемократску партију (ССДП) и њеног вођу Димитрија Туцовића“, оптужујући их за „издајство“, као што су то некада радили „адвокати српске буржоазије и Коминтерна“.⁶⁵ Пет дана касније, Радмило Кљајић, новинар београдске *Полишике*, Богдановићево дело назвао је „књигом раздора“. Том синтагмом насловио је и текст који се њоме бавио. „Због неких својих неприхватљивих порука“, *Књија о Косову*, према Кљајићевом мишљењу, „вероватно спада у сам врх леденог брега десно оријентисане историографије“.⁶⁶ Богдановићева синтеза, према Кљајићевој оцени, дошла је на таласу „политизације историје“, која „заплускује готово све народе и народности у Југославији, поравнава гробове, брише разлике између победника и побеђених, између издаје и жртвовања за слободу“.⁶⁷ Кљајић каже да многе чињенице које је аутор саопштио у својој студији нису ни нове ни непознате, али да је у њој спорно Богдановићево „обојено виђење“ историјских процеса на Косову кроз „злоупотребу података, начина презентације докумената и закључног разматрања“, из чега произилази његова забринутост за будућност и опстанак српског народа на Косову, у Југославији, на Балкану („ламент над судбином Срба и српства“).⁶⁸

62 Ibidem, 6.

63 Dimitrije Bogdanović, *Razgovori o Kosovu* (Београд: Dimitrije Bogdanović, Miodrag Dramićanin, 1986), 1.

64 Перо Симић, „Равноправност није милостиња“, *Вечерње новости*, 7. 12. 1985, 13.

65 Перо Симић, „Ко је издао народ“, *Вечерње новости*, 8. 12. 1985, 7.

66 Радмило Кљајић, „Књига раздора“, *Полишика*, 13. 12. 1985, 8.

67 Ibidem, 8; Николић, *Прошлост без историје: ђолемике у југословенској историографији 1961–1991: ђавни ђокови*, 183.

68 Ibidem, 8.

Чини се да је Кљајићу посебно засметало Богдановићево „обрачунавање“ са ставовима Српске социјалдемократске партије и њеног вође Димитрија Туцовића. Кљајић мисли да је Богдановић у својој књизи то чинио како би могао извести жељене закључке о континуитету „једне погрешне политике коју је наставила Комунистичка партија Југославије, односно Савез комуниста Југославије“. Сматрао је да је Богдановић Туцовићеве ставове према српско-албанским односима истргао из контекста почетка 20. века, „пришивши му“ да је био „протагониста аргументата аустријске пропаганде према Србији“. Тиме је, према Кљајићевом мишљењу, Богдановићево виђење историјске улоге Димитрија Туцовића „превршило сваку меру“, апострофирајући да је „сличним тезама, Туцовића покушао оспорити и познати идеолог Љотићевог ‘Збора’ Ђоко Слијепчевић“. На крају своје критике Богдановића и његовог дела, Кљајић је написао да је Богдановић „покушао да начини корак напред у расветљавању историје, али је њеним тумачењем учинио два корака уназад и то под окриљем Српске академије наука и уметности, чији је грб утиснут на корицама ове књиге“.⁶⁹

Већ сутрадан, Димитрије Богдановић написао је свој одговор на критике Радмила Кљајића. Упутио га је Живораду Миновићу, тадашњем главном уреднику *Полиџике*, с молбом да се публикује. Текст није објављен, а Богдановићу није дато никакво објашњење.⁷⁰ Наведени одговор Богдановић је ипак накнадно објавио током марта 1986. године – у зборнику својих чланака и интервјуа *Разговори о Косову*, који је штампао у коиздаваштву са Миодрагом Драмичанином. Истакао је да је једини мотив и смисао *Књије о Косову* „у томе да се научним методом, историографски објасни генеза ‘косовског проблема’ и понуди аргументација за одбрану територијалног интегритета Југославије, угроженог подривачком делатношћу албанског национализма“; да ауторов „историјски приступ у *Књизи о Косову* ревитализује природу односа између Срба и Албанаца током протеклих векова“; да „принцип слободе и равноправности народа у *Књизи о Косову* није оспорен, већ обрнуто: уздигнут на ниво општег историјског опредељења“; да је „политика КПЈ према Косову у овој књизи подвргнута критичкој анализи, која се не може избећи већ и због чињенице да је КПЈ припремала револуцију, водила народноослободилачки рат и креирала нову Југославију“; да ни где није рекао, „да Косово и Метохију није требало претварати у аутономну област, а поготову да Албанцима у Југославији није требало отворити перспективу националне афирмације – разуме се у мери која не би угрожавала суверенитет југословенске државе“, већ да је говорио о одређеним противречним елементима у настанку и развоју аутономије на овом подручју; да су за њега „Косово и Метохија [...] пре свега и

69 Ibidem, 8; Ibidem, 183.

70 Bogdanović, *Razgovori o Kosovu*, 35.

ван свакога могућег спора југословенска земља [...], посебно, српска земља“; да Туцовића не сматра „издајником“ нити да је у *Књизи о Косову* доводио у питање Туцовићев лични патриотизам, него је „ставове српских социјалдемократа и самог Туцовића о Косову и Албанији критички разматрао у ширем контексту историје српско-албанских односа“; и на крају, да је *Књија о Косову* отворена према објективној научној критички, „да њен аутор очекује такву критику“, али да истовремено „не прихвата паушалне и беспризивне политичке дисквалификације“.71

Два дана након текста Радмила Кљајића у *Полицици*, у *НИН*-у се поводом *Књије о Косову* огласио и новинар Милорад Вучелић. На почетку свог текста, Вучелић је написао како се може рећи да је реч о књизи која „релативно коректно интерпретира историјске изворе, која је усредсређено против ‘формуле вештачких симетрија’, која критички говори о одређеним, устаљеним и вештачки произведеним представама, која уводи у размишљање значај процеса исламизације за насељавање Косова“, која „релативно коректно реконструише ставове Коминтерне и КПЈ о разбијању Југославије, али врло јасно и прецизно инсистира на процесу еманципације политике КПЈ од Коминтерне и Стаљина“.72 Ипак, и поред цитираних афирмативних речи, Вучелић је највећи део свог чланка посветио ономе што је њему било спорно у Богдановићевој књизи – ставу према политици Српске социјалдемократске партије и њеног вође Димитрија Туцовића. Вучелић се није слагао са Богдановићевим мишљењем да су Туцовић и српске социјалдемократе своја политичка гледишта према српском националном питању и српско-албанским односима позајмљивали од аустроугарских марксиста. Вучелићу је било „неприхватљиво свако оно разматрање које на социјалистичке идеје гледа као на ‘увезене’ [...] као на неку туђинску ствар“.73

И поред тога што је Вучелић сматрао да је тачно да је кованица „великосрпски хегемонизам“, створена као средство аустроугарске пропаганде против српског народа, да је „аустријска социјалдемократија била под утицајем шовинизма аустријске буржоазије“, да је „српска социјалдемократија и у балканским и у Првом светском рату гласала против ратних кредита“, истицао је да је, насупрот томе, тачно и то да Српска социјалдемократска партија „није могла негирати нацију нити водити анационалну политику, већ је националном програму српске буржоазије морала супротставити свој програм, различит по друштвеној садржани и путевима остварења“.74 Развијајући даље наведену мисао, Вуче-

71 Ibidem, 35–38.

72 Милорад Вучелић, „Право на Туцовића“, *Недељне информативне новине (НИН)*, 15. 12. 1985, 35.

73 Ibidem, 35; Николић, *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији 1961–1991: Главни шокови*, 184.

74 Ibidem, 35; Ibidem, 184.

лић се позвао на историчарку Латинку Перовић, која је у контексту краја 19. и почетка 20. века говорила о „сукобу две Србије, буржоаске и пролетерске“, од којих је прва била ослоњена на националну идеологију, а друга на социјалистичка учења Светозара Марковића.⁷⁵ Стога је Вучелић био на становишту да то што је Туцовић био против „српске буржоазије“ није значило да је био против српских националних интереса; напротив, Вучелић каже да су српске социјалдемократе устале против аустроугарске анексије Босне и Херцеговине и онда када су „српска буржоазија и влада биле спремне да је признају како би на штету Албаније добиле излаз на море“. У прилог суштинског патриотског опредељења Димитрија Туцовића, Вучелић је навео чињеницу да је он учествовао и у балканским ратовима и у Великом рату (за време којег је и погинуо као поручник српске војске у Колубарској бици).⁷⁶

Вучелић оцењује да је Туцовићево понашање било нека врста модела, „парадигме на којој мора и може инсистирати свако критичко мишљење и сваки издвојени говор“, да је у тој парадигми могуће „критички мислити о политици, делатности своје државе и њеног владајућег слоја, а при томе не издавати своју отаџбину“.⁷⁷ Стога је упозорио да је свако „нападачко потирање“ историјске улоге Туцовића у контексту тада актуелних расправа о косовском проблему истовремено и затирање могућности критичког мишљења унутар сваког система, затирање опције која може понудити социјално становиште наспрам искључиво националног. Очито посматрајући Туцовића као неку врсту свог политичког узора, Вучелић је закључио да „сваки народ мора имати властито право на Туцовића“, да он „никако није и не мора бити привилегија само једног народа на Балкану и у Југославији“, да се „то право мора реализовати“, да је оно „предуслов за сваки усправан и достојанствен ход“.⁷⁸

Двадесетог децембра 1985. године Богдановићево дело оштро је напао Живорад Ђорђевић, главни и одговорни уредник *Комуниста: органа Савеза комуниста Југославије и Савеза комуниста Србије*. Наслов његовог чланка, „Трула грађа“, можда најбоље сведочи о начину на који је Ђорђевић описао *Књију о Косову*.⁷⁹ Ђорђевић је, између осталог, тврдио да је Богдановић Туцовића и српске социјалдемократе оптужио за издају, а „принцип националне равноправности народа и народности“ представио као „начин за раздијање Југославије“.⁸⁰ Према Ђорђевићевом мишљењу, Богдановић је својим делом извршио „силеџијство над

⁷⁵ Ibidem, 36.

⁷⁶ Ibidem, 36; Ibidem, 184.

⁷⁷ Ibidem, 36.

⁷⁸ Ibidem, 36.

⁷⁹ Живорад Ђорђевић, „Трула грађа“, *Комунист: орган Савеза комуниста Југославије и Савеза комуниста Србије*, 20. 12. 1985, 5.

⁸⁰ Ibidem, 5.

историјским истинама“, тежећи да Српску академију наука и уметности претвори у „бастион ретроградних идеја“.⁸¹

Осам дана након објављивања Кљајићевог текста у *Полицици* поводом *Књије о Косову*, у истом листу је свој критички осврт на ово дело написао и историчар Венцеслав Глишић. Суштину његовог става према Богдановићевој синтези можда најбоље илуструје наслов чланка – „Историја и политика: једнострана тумачења“, са поднасловом унутар текста „Невешто срочена компилација“. За Глишића је било „не мало изненађење да се један историчар старе српске књижевности упустио у тумачење савремених сложених међунационалних проблема на Косову, са намером да их размотри у светлу историје да би се ‘схватила актуелна политичка ситуација’ односно ‘домет албанских намера’ наговештавајући да се дуго времена стварала формула ‘вештачке симетрије’ између двестагодишњег насиља и фикција двадесетогодишњег ‘велико-српског насиља’“, нудећи „права и потпуна историјска сазнања, која имају за српски народ освешћавајући значај“.⁸² Глишић сматра да је, с циљем остварења наведеног „освешћивања“, Богдановић углавном користио изворе и литературу српског порекла, „игноришући дела албанских историчара, што није у складу са методологијом историјске науке и што је довело до једностраних тумачења српско-албанских односа на Косову са аспекта уско схваћених српских националних интереса“.⁸³ Зато је Глишић био мишљења да *Књија о Косову* „са методолошке стране није истраживачки рад, него невешто срочена компилација са непоузданим чињеницама и произвољним чињеницама“, те да „својом националном искључивошћу не може допринети разумевању а још мање решавању заоштрених међунационалних односа на Косову, већ напротив, бујању национализма и с једне и с друге стране“.⁸⁴

Врло опширну критику на рачун Богдановићеве *Књије о Косову* написао је и Фуад Мухић, професор Универзитета у Сарајеву, правник и социолог. Свој чланак под насловом „Наука изопачене свијести“ објавио је у загребачком листу *Данас* 4. фебруара 1986. године.⁸⁵ На почетку свог чланка Мухић је написао да је Богдановић у свом делу исказао „недвосмислене ставове о еволуцији и перспективама ‘косовског питања’ у историјској и актуелној димензији“, али је истовремено изнео информацију која је у том тренутку могла имати карактер озбиљне идеолошке оптужбе на рачун лика и дела Димитрија Богдановића – да се у

81 Ibidem, 5.

82 Венцеслав Глишић, „Историја и политика: једнострана тумачења“, *Полицика*, 21. 12. 1985, 11; Николић, *Прошлост без историје: њодемике у југословенској историографији 1961–1991: љавни шокови*, 184.

83 Ibidem, 11; Ibidem, 185.

84 Ibidem, 11.

85 Fuad Muhić, „Nauka izopačene svijesti“, *Danas: informativno-politički tjednik*, 4. 2. 1986, 24.

у минулој години „прочуо“ тиме што је на четрдесетогодишњицу победе над фашизмом афирмативно говорио о ави Јустину Поповићу и епископу Николају Велимировићу. Мухић је том приликом напоменуо да је владика Николај Велимировић половином 1945. године у Словенији и Истри благосиљао војску Димитрија Љотића, Момчила Ђујића и Доброслава Јевђевића, и да је, недуго затим, на сахрани Димитрија Љотића, истицао да „Љотић није био само наш, да је припадао човечанству, Европи, свету“.⁸⁶

Оно што је Мухићу прво било спорно у Богдановићем делу односи се на то што је Богдановић, према Мухићевом мишљењу, читалачку публику ставио пред обавезу да читаву косовску проблематику посматра са становишта „хисторијских права“. Она су, према Мухићевој интерпретацији, у *Књизи о Косову* приписана српском народу, „и аутор је уложио велики напор да селекцијом литературе и повијесних извора прикаже њихов развој, искушења, трагику и етос у подношењу и надвладавању туђинског угњетања које се пријечило њиховом реализирању“.⁸⁷ Мухић је „позивање на хисторијска права“ сматрао опасним, јер то „обично прераста у идеологију ‘крви и тла’, сублимира се у националну митологију и романтизам, али и у параноичну психологију, ресентимента и освете“.⁸⁸

Мухић је био мишљења да је Богдановић у својој књизи изразио незадовољство што „албанско питање“ ни у „првој“ ни у „другој“ Југославији није решено „на радикалан начин“; да су Албанци били против било какве југословенске државе, да су 1941. године окупаторе дочекали као ослободиоце, а да су после Другог светског рата награђени: прво статусом аутономне области, а онда и аутономне покрајине „која је, после 1966. године, *via facti* прерастала и у републику“. Мухић сматра да су у том контексту поруке *Књије о Косову* јасне: Албанцима треба укинути аутономију, „свести их на грађане другог реда, ограничити им културна, образовна и просвјетна права и слободу кретања, а по једној натукници из Богдановићева дјела, поступити с њима као што се поступило са њемачком мањином у Војводини последије рата“.⁸⁹

Мухић се, наравно, томе противио. Мислио је да би неки други историчар, „мање понесен националним осјећајем од аутора *Књије о Косову* изрекао другачији критички суд“ о српско-албанским односима у прошлости и садашњости, посебно након „вјековне голготе, која је и српски и албански народ у овом дијелу Балкана пратила попут зле коби, и након свих суровости што су биле проживљаване кроз доминацију национали-

⁸⁶ Ibidem, 24.

⁸⁷ Ibidem, 24; Николић, *Прошлост без историје: ђолемике у југословенској историографији 1961–1991: Ђавни ђокови*, 185.

⁸⁸ Ibidem, 24; Ibidem, 185.

⁸⁹ Ibidem, 24–25.

ста и крвника и с једне и с друге стране”.⁹⁰ Мухић је сматрао да су се после Брионског пленума испојиле исте оне слабости система „које су раније ишле на руку унитаристичкој и хегемонистичкој отуђених центара моћи“, а да их је касније „вешто искористио албански национализам заједно с иредентом“; „као што унитаристички национализам није ни хтио ни могао да објездиједи правну сигурност и реални политички статус дотадашњим националним мањинама и ‘нацијама без хисторијског педигреа’, тако је сада сепаратни национализам [...] испојио исте склоности ресентимента према ‘доминирајућој нацији’“.⁹¹

Једину реалну алтернативу за решење косовског проблема Мухић је видео у обрачуну са свим врстама национализма. Веровао је да тај подухват могу извести „социјалистичке снаге“. Био је на становишту да је „између свих крајности које се нуде као рјешење, на Косову неопходан један збиљски трансцедирајући чин у правцу превазилажења и теорије о ‘хисторијским правима’ и теорије демографских односа по којој су за легитимирање *statusa quo* достантни статистички показатељи о процентуалној заступљености припадника одређене нације, без обзира на који начин је она успостављена или се успоставља“.⁹² И поред наглашеног става о потреби еквидистанце и од српског и од албанског национализма, Мухић је у истом тексту писао да би „конзервативизма требало да се ослободе и писци попут Димитрија Богдановића који националну равноправност Албанаца сматрају извором косовске драме и свих поремећаја у нашим националним односима“, јер „југославенске народе не угрожава уставни статус албанског народа него његова злоупотреба од албанских националиста и иредентиста“.⁹³

Мухић је свој критички осврт на Богдановићево дело закључио прилично оштрим речима, апострофирајући да је писање књига са „националним налогом“ један од кључева „којим се отварају врата неких академија и њихових ‘забрањених градова’ иза чијих се зидина [...] лагодно шета и приличан број декларисаних противника СКЈ“, али да „не треба губити наду да ће суд времена разоткрити идеологијски карактер и те литературе која хоће да је ‘чиста наука’ али која даје сувише доказа о самој себи као о изопаченој и фрустрираној свијести.“⁹⁴

Димитрије Богдановић је сматрао да су наведени критички осврти на његово дело писани методом политичке дисквалификације, без правих научних аргумената. Говорио је да се *Књија о Косову* или унапред одбацивала као „књига раздора“, „невешто сročена компилација“, „наука изопачене свијести“ и сл, или да су јој се подметале тврдње које њен

90 Ibidem, 25; Ibidem, 186.

91 Ibidem, 25.

92 Ibidem, 25.

93 Ibidem, 25–26.

94 Ibidem, 26.

аутор никада и нигде није изрекао. Зато је одустајао од полемике с таквим написима, а прихватао разговоре у којима је добијао простор да изнесе своје контратезе. Ипак, ваља напоменути да неки разговори у којима је учествовао нису могли бити објављени (интервјуи за *Дују* и *Друји йроїрам Радио Београда*),⁹⁵ што само по себи говори о значајном присуству цензуре у тадашњим југословенским медијима.

Богдановић је говорио да је на закључке *Књије о Косову* углавном одговарано „наметањем историјски неистините, мистификоване, козметички дотеране слике (српско-албанских) односа који би, по томе, били добри колико и лоши, и који су социјалистичком револуцијом поништили све некадашње кошмарне успомене“. Уочавао је да су се критичари његовог дела, у тежњи ка идеолошки прихватљивом приказивању прошлости, позивали и на ауторитет „Партије“, „која се апологетски, унапред, ослобађала, од сваке консеквентне историјске одговорности“.⁹⁶ Богдановић је заступао становиште да се не може ником и ни због чега признати монопол истине, па ни владајућој, комунистичкој партији, „поготову када је реч о судбини целих народа“. Његов став по том питању био је јасан – историјска истина не може се поистовећивати са ставовима, одлукама и закључцима политичких форума: пре свега зато што гледишта једне партије могу бити условљена временом, друштвеним околностима, оптерећењима сопствене прошлости; самим тим, она се могу мењати, ревидирати, демантовати претходна. „Ставови партије, условљени политичким циљевима и тренутним расуђивањем бар колико и чињеницама друштвене стварности, према томе, не могу бити замена за историјску истину, утврђену независним слободним, критичким методом, по коме и сама партија, субјекат историјског збивања, постаје објект историјског истраживања и процене, објект историјске свести“.⁹⁷

Богдановић се у контексту полемике око *Књије о Косову* посебно бавио феноменом „испирања историје“, „романтизације прошлости“, „избегавања да се ствари назову правим именом“ „сталним ублажавањем опоре истине“ о суморној косовској стварности половином осамдесетих година 20. столећа. Сматрао је да се над Србима на Косову у тим тренуцима дешава геноцид, који је своје изразе имао и у претходним историјским епохама: „Ако се српски народ на Косову подвргава систематском терору како би био натеран на исељавање: ако се притом методично уништавају његова културна и материјална добра, а жене, деца и старци излажу моралном и физичком злостављању: ако се на Косову прети батинама и бије, ако се силује, ако се прети убиством и убија, онда је то насиље, које у светлу идеја о ‘етнички чистом

95 Bogdanović, *Razgovori o Kosovu*, 4–5.

96 Димитрије Богдановић, „Разговори о Косову“, *Књижевне новине*, 1. 7. 1986, 6.

97 Bogdanović, *Razgovori o Kosovu*, 6.

Косову' има сва обележја геноцида над српским народом, и тако с правом треба да се назове. Зашто избегавати праву реч? Таквим је методом српски народ на Косову и Метохији за последњих стотину година (плански, скоро без прекида у том настојању) изгубио више стотина хиљада становника и доведен у положај етничке мањине на својој централној, некада густој насељеној земљи. Зар је то безначајна ствар, пред којом бисмо смели бити равнодушни? Зар та чињеница прошлости, али и наших дана, није већ сама по себи прворазредна политичка и стратешка околност? Како се она може и сме заташкавати како је са чистом савешћу могућно умањивати димензије овога збивања? Разлози који се наводе у прилог ублажавања нису ни јаки ни убедљиви. Они се свode на разлоге политичког опортунитета и обзира: на 'осетљивост' албанских кадрова и других субјективних снага на Косову, и на прилично волонтаристичке оцeне, да истина 'узнемирава јавност' више од самог узнемиравајућег и трагичног збивања, више од саме непријатељске делатности, више од непријатељске индоктринације и пропаганде. Овакво 'ублажавање' своди се, у ствари, на заташкавање и прикривање грубе стварности, непријатне и поразне за све оне снаге које су одговорне за стање на Косову – не само у Приштини него и широм Југославије".⁹⁸

Такво стање, према Богдановићевом виђењу, стварало је простор за манипулисање историјском свешћу, брисање аутентичних успомена и знања, „па чак и за убацивање неистина, за индоктринацију непријатељским идејама о историји српског народа“, чиме би се одузели „главни аргументи његовог историјског постојања, а Југославији – сами темељи њенога интегритета и међународноправног статуса“.⁹⁹ За Богдановића је Косово, упркос неповољним демографским околностима за Србе на том простору, неупитно – српска земља, по свом имену, култури и карактеру, „али и по српском народу који је хиљаду година настањивао (од тога бар девет стотина година у апсолутној већини)“.¹⁰⁰ Зато је понављао да је Косово, пре свега, српско питање; и то не „обично“ територијално или друштвено-политичко питање, већ питање части Србије и Југославије;¹⁰¹ питање од којег зависи њихова будућност.

Сличне ставове Богдановић је износио током прве половине 1986. године у интервјуима за љубљанску *Младину*,¹⁰² београдску *Књижевну*

98 Ibidem, 7–8.

99 Ibidem, 9.

100 Ibidem, 12.

101 „Питање Kosova – питање časti“ (razgovor vodio Luka Mičeta), *Student: nedeljni list beogradskih studenata*, 25. 12. 1986, 8–9. (Прештампано у *Књизи о Косову; Разјговорима о Косову* – Богдановић, *Књија о Косову; Разјговори о Косову*, 399–415).

102 „Nerešeno vprašanje. 'Ne poznam faktorja ki ogroža albanski narod'“ (razgovor vodio Miran Lesjak), *Mladina*, 7. 2. 1986, 8–10. (Прештампано у *Књизи о Косову; Разјговорима о Косову* – Богдановић, *Књија о Косову; Разјговори о Косову*, 427–435).

реч,¹⁰³ крагујевачке *Поледе*.¹⁰⁴ Исто важи и за предавање „Српска црква у косовским неприликама“, које је одржао 15. априла 1986. године у оквиру православног народног универзитета.¹⁰⁵ Два месеца касније, 14. јуна 1986. године, Димитрије Богдановић је преминуо. Академик Дејан Медаковић написао је некролог у његову част и објавио га у *Књижевним новинама*. Говорећи бираним речима о Богдановићевом животу и делу, Медаковић је у контексту бурних реакција око *Књиџе о Косову* написао како је Богдановић „са филозофским миром и умном надмоћношћу трпео све оне ниске ударце којима је био изложен“, после објављивања књиге коју је „решио да напише обузет оправданим гневом због дугог ћутања оних који су били првопозвани да јавно огласе каква се несрећа спрема на том судбоносном подручју нашег народа“.¹⁰⁶

Закључак

Књиџа о Косову очито није била само оно што њено име каже – још једна у низу синтеза о дугој повести косовског питања. Реч је о делу које је својим садржајем, нарацијом и порукама привукло несвакидашњу пажњу југословенске интелектуалне јавности. Разлог за то, јамачно, лежи у специфичности историјског тренутка у којем се дело појавило. Уколико постоји начин да се у једној речи опише карактер тог момента југословенске историје, та реч била би – криза. Пре свега, криза у домену економије,¹⁰⁷ која је неминовно морала утицати на политичке, друштвене, међурејубличке и међунационалне односе. Пријатељ и сарадник Димитрија Богдановића, споменути академик Медаковић, у јеку напада на *Књиџу о Косову* средином децембра 1985. године, сведочио је да „Српској академији, која је издала ову књигу, отворено прете 'неугодним разговорима,'“ да „српски политичари јавно говоре о неприликама које им ова

103 „Косово у историјској свести нашег времена“ (разговор водио Душан Т. Батаковић), *Књижевна реч*, 10. 2. 1986, 25.

104 „Косово је српска земља“ (разговор водио Љубиша Обрадовић), *Поледе: лисџ ССО Универзитџеџа „Свеџџозар Марковић“*, Крагујевац, бр. 27, 5. 1986. (Прештампано у *Књиџи о Косову; Разџговорима о Косову* – Богдановић, *Књиџа о Косову; Разџговори о Косову*, 437–442).

105 „Српска црква у косовским неприликама“, *Православни мисионар*, 6/1986, 267–277. Публиковано после ауторове смрти.

106 Дејан Медаковић, „Запис о Димитрију Богдановићу“, *Књижевне новине*, 1. 7. 1986, 6.

107 Више о друштвено-економској кризи у СФР Југославији током последње две деценије њеног постојања века видети у: Слободан Вуковић, „Економски узроци разбијања/распада Југославије“, *Соџиолошки џреџлег*, vol. XLV N° 4 (Београд: Институт друштвених наука), 477–504; Dejan Jović, *Jugoslavija – дрџава која је одумрла: uspon, kriza i pad Четврте Југославије (1974–1990)* (Beograd: Samizdat B92; Zagreb: Prometej, 2003); Marija Obradović, *Hronika tranzicijskog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989–2012: ekonomsko-istorijska analiza*, (Beograd: Nova srpska politička misao; Institut za noviju istoriju Srbije, 2017).

књига доноси, а реч је о љутњи коју исказују друге републике¹⁰⁸. Аргументи који су коришћени како би обезвредили, сатанизовали, или, пак, одбранили *Књију о Косову*, симболички су осликавали дијаметралну супростављеност становишта југословенских интелектуалаца не само према генези косовског проблема, већ и према актуелним дешавањима на простору САП Косово. Након правог вербалног „интелектуалног рата“ око ове књиге, који је, у различитим интервалима, трајао безмало годину и по дана, ниједна од „зараћених страна“ у овом сукобу није „ни за јоту“ одступила од својих ставова. Свако је остао „у свом рову“. Одјеци поводом *Књије о Косову* представљали су одраз тадашње друштвене атмосфере, симптом пораста дубоке косовске и опште југословенске кризе. Наредних година она се све више распламсавала, да би почетком деведесетих година 20. века она ескалирала и, уз немали допринос страних фактора, довела до краха југословенску социјалистичку државу.

Резиме

И поред тога што је у српским интелектуалним круговима социјалистичке Југославије постојала свест о нарастању и усложњавању косовског проблема, до почетка осамдесетих година 20. столећа њиме се готово нико студиозно није бавио. Тек са албанским демонстрацијама на Косову 1981. године долази до појачавања интересовања српских интелектуалаца за ово питање. Међу њима био је и академик Димитрије Богдановић. Кључне тезе његове *Књије о Косову* одступале су од званичног партијског и државног наратива према пореклу косовског проблема. Зато је ово дело и пре званичног објављивања наилазило на разне препреке и проблеме. Планирани издавач је, након једног иступа високог партијског функционера, одбио да га објави, а када је књига касније одштампана у издању САНУ, доживела је салву напада са разних страна. Називана је „књигом раздора“, „трулом грађом“, „невешто сročеном компилацијом“, „науком изопачене свести“... Аутори изразито негативних критика на рачун ове књиге покушали су да је дискредитују и друштвено-политички дисквалификују. Димитрије Богдановић, њен аутор, на наведене осуде покушавао је одговорити снагом својих научних ставова, углавном путем различитих интервјуа и чланака. Неки његови одговори ипак нису могли бити публиковани, што сведочи о осетном присуству идеолошке цензуре у тадашњим југословенским медијима. Аргументи који су коришћени током полемике око *Књије о Косову* симболички су представљали веран отисак свог времена. Интелектуалци у Југославији нису се могли договорити ни око тога кад је косовски

108 Медаковић, Дејан. *Дани, сећања. [Књ.] 4* (редиговао и за штампу приредио Владимир Давидовић). (Нови Сад: Прометеј: Архив Војводине, 2021), 733.

проблем настао, ни који су га процеси пратили и обележавали, ни како га треба решавати. Сви су остали на својим почетним позицијама. А паралелно са тим, криза је расла. И на Косову и у Југославији.

Sources and Literature

Medaković, Dejan. *Dani, sećanja. [Knj.] 4* (redigovao i za štampu priredio Vladimir Davidović). Novi Sad: Prometej: Arhiv Vojvodine, 2021. (Cyrillic)
Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja. Saopštenja i drugi dokumenti (priredio Kosta Čavoški). Beograd: Službeni glasnik 2009. (Cyrillic)

<https://www.sanu.ac.rs/clan/bogdanovic-dimitrije/> датум приступа 27. 7. 2025.
<https://www.bogoslovijasvetogsave.edu.rs/blog/akademik-dimitrije-bogdanovic/68/> датум приступа 27. 7. 2025.
https://nb.rs/wp-content/uploads/2021/09/AP-38_Digitalni-primerak.pdf датум приступа 27. 7. 2025.

Bogdanović, Dimitrije. *Knjiga o Kosovu*. Beograd: SANU, 1985. (Cyrillic)
Bogdanović, Dimitrije. *Razgovori o Kosovu*. Beograd: Dimitrije Bogdanović, Miodrag Dramićanin, 1986.
Bogdanović, Dimitrije. *Knjiga o Kosovu; Razgovori o Kosovu*. Beograd: Književne novine, 1990. (Cyrillic)
Bojković, Dušan. *Albansko pitanje i stvaranje Socijalističke Jugoslavije 1945*. Beograd: Fondacija „Aleksandar Nevski“; Princip, 2022. (Cyrillic)
Vukadinović, Igor. *Autonomija Kosova i Metohije u Srbiji (1945–1969)*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2021. (Cyrillic)
Vuković, Ilija. *Autonomaštvo i separatizam na Kosovu*. Beograd: Nova knjiga, 1985.
Vuković, Slobodan. „Ekonomske uzroci razbijanja/raspada Jugoslavije.“ *Sociološki pregled*, vol. XLV N° 4/2011, 477–504. (Cyrillic)
Gatalović, Miomir. *Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1958–1965*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2016. (Cyrillic)
Gatalović, Miomir. *Burna vremena: Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1966–1969*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018. (Cyrillic)
Gleni, Miša. *Pad Jugoslavije: treći balkanski rat*. Beograd: Samizdat B92, 2002.
Gordi, Erik. *Kultura i vlast u Srbiji. Nacionalizam i razaranje alternative*. Beograd: Samizdat B92, 2001.
Grković, Milica. *Imena u dečanskim hrisovuljama*. Novi Sad: Institut za južno-slovenske jezike Filozofskog fakulteta, 1983. (Cyrillic)
Gulić, Milan. *Jugoslovenska država 1918–2006: od Prvodecembarskog akta do Majskog referenduma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023. (Cyrillic)

- Đaković, Spasoje. *Sukobi na Kosovu*. Beograd: Narodna knjiga, 1984.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974–1990)*. Beograd: Samizdat B92; Zagreb: Prometej, 2003.
- Kaplan, Robert D. *Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju*. Beograd: Dan Graf, 2004.
- Kešetović, Muhamed. *Kontrarevolucija na Kosovu: pokušaj i sprečavanje: politički esej*. Beograd: Zadruga, 1984.
- Miller, Nick. *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991*. Budapest: Central European University Press, 2008.
- Mišović, Miloš. *Ko je tražio republiku: Kosovo 1945–1985*. Beograd: Narodna knjiga 1987.
- Nikolić, Kosta. *Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961–1991: glavni tokovi*. Beograd: ISI (Institut za savremenu istoriju), 2003. (Cyrillic)
- Nikolić, Kosta. „Niko ne sme da vas bije“: Slobodan Milošević u Kosovu Polju 24–25. april 1987: istorija i mit. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006. (Cyrillic)
- Nikolić, Kosta, Cvetković, Srđan. *Srbi i Albanci na Kosovu i Metohiji u 20. veku (1912–1990)*. Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2014. (Cyrillic)
- Obradović, Marija. *Hronika tranzicijskog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989–2012: ekonomsko-istorijska analiza*. Beograd: Nova srpska politička misao; Institut za noviju istoriju Srbije, 2017.
- Rajović, Radošin. *Autonomija Kosova: istorijsko-pravna studija*. Beograd: Ekonomika, 1985.
- Ristanović, Petar. „Slučaj Martinović: uticaj i upotreba“, *Kosovo i Metohija u kontekstu balkanskih naroda i država: tematski zbornik od vodećeg nacionalnog značaja: (Nacionalni naučni skup sa međunarodnim učešćem, Leposavić 30. novembar 2015)*. knj. 2, Istorija, ur. Srđan Slović, [283]–303. Priština – Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2016. (Cyrillic)
- Ristanović, Petar. *Kosovsko pitanje 1974–1989*. Novi Sad: Prometej; Beograd: Informatika, 2020. (Cyrillic)
- Ristanović, Petar. *Iluzija moći: srpski kritički intelektualci i komunistički režim*. Beograd: Princip: Fondacija Aleksandar Nevski, 2020. (Cyrillic)
- Ristanović, Petar. „Žrtve demonstracija u SAP Kosovo 1981. godine“, *Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja i simbole: tematski zbornik. Knj. 2, Istorija i etnologija*, ur. Ivana Ženarju Rajović, Vesna Zarković 215–228. Priština–Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2023. (Cyrillic)
- Spasojević, Svetislav. *Slučaj Martinović*. Ljubljana: Partizanska knjiga, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost Beograd, 1986.
- Tucović, Dimitrije. *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd: Socijalistička knjižara, 1914. (Cyrillic)

Džuda, Tim. *Srbi: istorija, mit i razbijanje Jugoslavije*. Beograd: Dan Graf 2003.
Šta se događalo na Kosovu. Beograd: Politika, 1981. (Cyrillic)

Borba – Beograd (1981) (Cyrillic)

Večernje novosti – Beograd (1985) (Cyrillic)

Danas: informativno-politički tjednik – Zagreb (1986)

Duga – Beograd (1981)

Književne novine: list za književnost, umetnost i društvena pitanja – Beograd
(1985, 1986) (Cyrillic)

Književna reč: list književne omladine Srbije: list za književnost, umetnost, kul-
turna i društvena pitanja – Beograd (1985, 1986) (Cyrillic)

Komunist: organ Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Srbije – Be-
ograd (1985) (Cyrillic)

Mladina – Ljubljana (1986)

Mladost – Beograd (1986)

Nedeljne informativne novine (NIN) – Beograd (1981, 1982, 1983, 1985)
(Cyrillic)

Pobjeda – Podgorica (1981) (Cyrillic)

Pogledi: list Saveza socijalističke omladine Univerziteta „Svetozar Marković“
Kragujevac – Kragujevac (1986) (Cyrillic)

Politika – Beograd (1981, 1984, 1985) (Cyrillic)

Pravoslavni misionar – Beograd (1986) (Cyrillic)

Savremenik – Beograd (1982)

Student: nedeljni list beogradskih studenata – Beograd (1986)

Summary

Jovan Aleksić

ECHOES OF *THE BOOK ON KOSOVO* IN THE YUGOSLAV INTELLECTUAL PUBLIC

Abstract: *The Book on Kosovo* by academician Dimitrije Bogdanović, published in 1985, provoked a storm of reactions within the intellectual circles of the time. Written as a synthesis, it traced the genesis of Serbian–Albanian relations in this region from the Middle Ages to the contemporary era. With its conclusions and messages, it challenged the dominant positions of Yugoslav historiography of the socialist era regarding the origins of the Kosovo problem, which was highly topical at the time. In this regard, debates on this problem unfolded in the pages of *Književne novine*, *Politika*, *NIN*, and other printed media, involving Ali Hadri, Venceslav Glišić, Fuad Muhić, and others. These intellectuals wrote highly negative critiques of Bogdanović’s work, attempting to discredit it politically and socially by portraying it as a kind of a nationalist pamphlet. Bogdanović sought to respond to these criticisms with the strength of his arguments, mostly through interviews and articles in *Književne novine*, *Student*, *Mladina*, *Pogledi* and *Književna reč*. After a series of polemical texts, neither “side” in this intellectual clash retreated from its positions. The echoes surrounding *The Book on Kosovo* were an indicator of the deepening Kosovo crisis, but also of the general Yugoslav crisis that was increasingly flaring up.

Keywords: Book, Kosovo, Dimitrije Bogdanović, Yugoslavia, crisis, history of historiography

Although there was awareness within Serbian intellectual circles of socialist Yugoslavia about the growing and increasingly complex Kosovo problem, until the mid-70s of 20th century almost no one had seriously studied it. Only after the Albanian demonstrations in Kosovo in 1981 did Serbian intellectuals’ interest in this issue intensify. Among them was academician Dimitrije Bogdanović. The key theses of his *Book on Kosovo* diverged from the official party and state narrative regarding the origins of the Kosovo problem. For this reason, even before its official publication, this work encountered various obstacles and difficulties. The planned publisher, following a statement from a high-ranking party official, refused to publish it. When the book was later printed by the Serbian Academy of Sciences and Arts, it was met with a barrage of attacks from various sides. It was labeled as a “book of discord”, “rotten material”, “clumsily written compilation”, “science of a distorted mind” and more. Authors of such sharply negative critiques for this book sought to discredit and politically delegitimize the work. Dimitrije Bog-

danović, its author, tried to respond to these accusations with his scholarly arguments, mostly through interviews and articles. Some of his replies, however, could not be published, which testifies to the significant presence of censorship in Yugoslav media at the time. The arguments used in the polemics over *The Book on Kosovo* symbolically reflected a faithful imprint of their era. Intellectuals in Yugoslavia could not agree on when the Kosovo problem arose, how it developed, or how it should be resolved. Everyone remained firmly rooted in their initial positions.